

N. Salihi

Dr., Ferhengiyan Üniversitesi Öğretim Üyesi, Iran, Tehran (salehi.nasr@gmail.com)

**Nâsırüddin Şah Döneminde Osmanlı Türkçesinden Farsçaya Tercüme:
Mehmet Arif Ispanakçı Paşazade ve Tercümelere***

Özet

Muhtelif dillerden Farsçaya tercüme işi Kaçarların ilk döneminde ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Nâsırüddin Şah'ın (1848-1895) iş başına gelmesi ve özellikle Darülfünun'un teşkilinden sonra tercüme hareketi ciddi bir şekilde kurumsallaşmaya başlamıştır. Bu doğrultuda İtimadü's-saltane'nin riyasetinde (1985) "Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni" kurularak birkaç dile vakıf olan mütercimler burada istihdam edilmiştir. Akabinde Farsçaya tercüme yapmak üzere seçilen dillerden biri Osmanlı Türkçesi olmuştur. İtimadü's-saltane, Darü'l-tercüme'ye iyi derecede Osmanlı Türkçesi bilen mütercimler almıştır ki bunlardan biri Mehmet Arif Ispanakçı Paşazade'dir. Paşazade, Darü'l-tercüme'de kâtip ve mütercim olarak Nâsırüddin Şah döneminde çalışmış ve Türkçeden Farsçaya pek çok eser tercüme etmiştir. Her iki dile de iyi derecede vakıf olduğu yaptığı tercümelere anlaşılan Paşazade; telif, tercüme ve tercüme-telif olmak üzere eserler kaleme almıştır. Tercüme ve teliflerinde açık, anlaşılır ve sade bir dil kullanmıştır. Haber tercümelerinde asıl metne tamamen sadık kalmışken eser tercümelerinde zaman zaman şahsi görüşlerini tercüme'ye yansıtmıştır. Paşazade'ye ait tercümelerin bir kısmı yayımlanmış bir kısmı ise defterlerde kalmıştır. Paşazade'nin tercümelere muhtelif yönlerden incelemeye değerdir ancak bu konuda bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada, Nâsırüddin Şah döneminde Osmanlı Türkçesinden Farsçaya gerçekleşen tercüme hareketine kısaca değinildikten sonra Paşazade ve tercümelere tanıtılmıştır.

Anahtar kelimeler: tercüme, osmanlı türkçesi, kaçarlar, Mehmet Arif Ispanakçı Paşazade, Nâsırüddin Şah dönemi.

N. Salihi

Dr., Lecturer of Ferhengiyan University, Iran, Tehran (salehi.nasr@gmail.com)

**Translation from Ottoman Turkish to Persian
During the Naser Al-Din Shah Period: Mehmet Arif Ispanakchi
Pashazade and His Translation Works**

Abstract

The action of translating from various languages to Persian was seriously dealt with in the early period of Qajarp. The action of translating started to be institutionalized

---

*Çeviren: U. Başar, Öğr. Görevlisi, Dr, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, Ankara, Türkiye (umut.basar@asbu.edu.tr). Makalenin Özgün Kaynakçası: Tercüme ez Zeban-ı Türkiyi Osmani be Farsi der Devre-yi Nasiri Mütâale-yi Moredi: Tercümeha-yi Mehmet Arif Ispanakçı Paşazade, *Mütalaat-i Asya-yi Sagir*, şomareyi 3, s. 63–82.

after Naser al-Din Shah (1848-1895) came into power and after the emergence of Darülfunun. In this way, an institution called “Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni” was established and then some translators who knew several languages were employed here under the chairmanship of İtimadü's-saltane. After that, Ottoman Turkish became one of the languages to be chosen for translation. İtimadü's-saltane recruited the translators who knew Ottoman Turkish very well so that one of them was Mehmet Arif İspanakçı Pashazade. He worked as a translator and as a secretary in there during Naser al-din Shah period and translated a lot of works from Turkish to Persian. Some of his translation works were published and some of them stayed in just notebook. His translations are really worth analysing in terms of different aspects but any analysis on this subject has been never done. In this study, the action of translating from Ottoman Turkish to Persian during Naser al-Din Shah period was mentioned shortly, and Pashazade and his translations were identified.

Keywords: translation, ottoman turkish, kachars, Mehmet Arif İspanakçı Pashazade, Naser al-Din Shah period.

Giriş

İslam öncesinden başlayarak İslami dönemde de devam eden İran'daki tercüme çalışmaları köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak Kaçar Hanedanlığı'nın (1796–1924) İran'da yönetime gelmesiyle tercüme tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Kaçarlarla birlikte İran'da yaklaşık bir buçuk asır süren istikrarsızlık sona ermiş ve diğer ülkelerle resmî ve çok yönlü ilişkiler tesis edilmiştir. Devlet adamları ve bazı İranlıların yurt dışına seyahat etmesiyle birlikte halk arasında diğer ülkelere ilişkin bilgi artmıştır. Ayrıca Rusya ve İran savaşlarının başlaması İranlı devlet adamlarının yeni savaş aletleriyle tanışmasını sağlamıştır. Bu durum İran'da bazı devlet adamları arasında modernleşme ve ıslahat düşüncesinin doğmasına kapı aralamıştır. Fethali Şah'ın (1834) veliahdı Abbas Mirza modernleşme yanlısı devlet adamlarının önde gelenlerindedir.

Abbas Mirza'nın, Darü's-saltane Tebriz'deki uzun süreli ikameti ve İran-Rusya savaşlarındaki kumandanlığı onun şahsiyetinin şekillenmesine oldukça tesir etmiştir. O, başkentteki devlet adamlarından daha fazla modernleşmenin önemini anlamış ve İran'daki geri kalmışlığın önüne geçmek adına ilk çalışmalara başlamıştır. Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Tebriz'de taş baskı matbaanın kurulması, bilimsel kitap basımı Abbas Mirza'nın uygulamaları arasındadır.

1. Kaçarlar Dönemi ve Tercüme Hareketinin Şekillenmesi

Fethali Şah döneminde (1797–1834) muhtelif dillerden Farsçaya yapılan tercüme çalışmalarında çoğunlukla Abbas Mirza'nın isteği üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu duruma Albay Gaspard Drouville sefernamesinde, “Veliaht Abbas Mirza'nın talimatıyla ‘Gilbert'in’ askerî meseleleri ele alan kitabıyla kara ordusu tatbikatına ilişkin bir yönetmelik tercüme edilmişti.”

[15, s. 225] şeklinde işaret etmiştir. Abbas Mirza ile aynı dönemde Osmanlılar; 3. Selim'in (1789-1808) saltanatında orduyu ıslah etmek ve Fransızcadan askerî eğitim, topçuluk ve benzeri konularda kitaplar tercüme etmek suretiyle yeni medeniyet yolunda adımlar atmaktaydı [6, s. 51].

Avrupa'da özellikle askerî konularda yazılmış eserlerin Farsçaya tercümesi Tebriz'de Abbas Mirza'nın talimatıyla başlamıştır. Bu doğrultuda Avrupa dillerinden Osmanlı Türkçesine tercüme edilen bazı eserler Osmanlı Türkçesinden Farsçaya tercüme edilmiştir. Örneğin *Havadisname* isimli eser, *Tarih-i Muharebat-ı Fransa ba Padişahı Nemçe ve Rus* başlığıyla Mirza Muhammet Rıza Tebrizi tarafından Fethali Şah ve Abbas Mirza adına Osmanlı Türkçesinden tercüme edilmiştir. Ayrıca Rafael'in *Cihannüma'sı* Fransızcadan Türkçeye, Türkçeden Dericeye ve Dericeden Farsçaya tercüme edilerek kamerî 1224 yılında 15 fasıl hâlinde (her fasıl birkaç bâbdan [kitabın hepsi] toplam 116 bâb, 6 amel ve bir tenbih) Fethali Şah ve Bocnurd Hükümdarı Sultan Muhammet Taki Şah adına basılmıştır. Türkçeye çevrilen eserlerin tercümesinin yanında Osmanlı tarihçisi ve coğrafyacı Kâtip Çelebi'nin (1657) dünya coğrafyası hakkındaki *Cihannüma'sı* gibi Türkçe telif edilmiş eserler de Farsçaya aktarılmıştır.

Muhammet Şah döneminde (1838–1848) yurt dışına öğrenci gönderme ve tercüme faaliyetleri az çok devam etmiştir. Bu dönemin en meşhur tercümesi ise Fransız şair ve yazar Walter Scott'un kaleme aldığı *The Life of Napoleon Bonoparte* isimli eserin *I. Napolyon Tarihi* başlığıyla 1841'de Mirza Rıza Tebrizi tarafından İngilizceden yapılan çevirisidir. Aynı dönemde İran sarayında Darülfünun'un ilk Fransızca öğretmeni Jules Rishar veya diğer adıyla Mirza Rıza Han'ın (1890) rehberliğinde Fransızca eserlerin yer aldığı bir liste hazırlanmış ve İran'ın o dönemki Fransa sefiri kitapların teminiyle görevlendirilmiştir.

Nâsırüddin Şah döneminde (1848–1895) özellikle Emir Kebir'in (1852) sadrazamlığıyla birlikte İran'da modernleşme ve Batılılaşma hareketi ivme kazanmıştır. Emir Kebir'in en önemli ve kalıcı işlerinden biri Darülfünun'un kurulmasıdır [bk. 1, s. 353–367]. 1852'de Darülfünun'un kuruluşundan sonra tercüme ve mütercim ihtiyacı daha çok hissedilmeye başlanmıştır. Darülfünun'da yabancı müderrislerin göreve başlamasının ardından ders notlarının yanı sıra bazı ders kitapları da öğrenciler için tercüme edilmiştir.

Emir Kebir tercüme işini bir düzene bağlamak için “Devlet Mütercimleri Heyetini” teşkil etmiştir. Söz konusu heyetin üyeleri devlet tarafından istihdam edilen ecnebi mütercimler, Hristiyan İranlılar, Avrupa'da veya İran'da eğitim almış İranlılardan müteşekkildi [1, s. 379].

Bu grup dışında Batı dillerinin yanında Osmanlı Türkçesi de bilen ve bu dilden Farsçaya kıymetli eserler tercüme eden üçüncü bir grup da vardı. Örneğin Mirza Cafer Han Müşirü'd-devle'nin ölümünden sonra yıllarca Hariciye Vezaretinde Osmanlı masasında çalışan ve Nâzımü'l-mülk lakabıyla bilinen Mirza Muhip Ali Han Merendî Yeganlu, Osmanlı-İran Sınır Meseleleri Komisyonunun reisi olmuştur. Derviş Paşa ile Hurşit Paşa'nın risalelerini, Türkçeden Farsçaya tercüme etmiş ve risaleleri eleştirerek iki ülke sınırının belirlenmesine yönelik iki layiha kaleme almıştır. “*Hukuk-u Milel der Hukuk-u Beynelminel* (Uluslararası Hukukta Milletler Hukuku)” başlıklı eser ise onun Osmanlı Türkçesinden tercüme ettiği bir başka önemli çalışmadır.

Emir Kebir tarafından tercüme işinin ciddiye alınması tercüme çalışmalarının devlet katında kurumsallaşmasına kapı aralamıştır. Ancak suikasta kurban gitmesi her ne kadar tercüme hareketini durdurmasa da sekteye uğratmıştır. Çünkü onun ölümünden (1852) Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni'nin 1883'te kuruluşuna kadar geçen süre zarfında pek az eser Farsçaya tercüme edilmiştir. Tercüme edilecek eserlerin seçiminde genellikle Nâsirüddin Şah bazen de Hariciye Veziri etkili olmuştur. Nâsirüddin Şah dünya tarihine büyük alaka duyduğundan tercüme için tarih kitapları sipariş verilmiştir. Bu kitaplardan biri Selanikli Mustafa Efendi (1600) tarafından kaleme alınan *Tarih-i Selaniki*'dir. 1864'te söz konusu eserin birinci cildinin İstanbul'da basılmasından kısa bir süre sonra Nâsirüddin Şah tarafından eserin tamamının tercümesi istenmiştir. Osmanlı Türkçesi mütercimlerinden Hasan bin Ali eserin tercümesini 1865'te bitirmiştir. Hammer (1856) tarafından kaleme alınan *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* de Nâsirüddin Şah'ın emriyle tercüme edilen eserler arasındadır.

Emir Kebir'in öldürülmesinden sonra birkaç kitap daha Farsçaya tercüme edilmiş olsa da tercümede devlet desteğinin bulunmaması nedeniyle tercüme hareketi zayıf kalmıştır. Nâsirüddin Şah'ın saltanatının son 20 yılında İran'la diğer devletlerin ilişkileri gelişmiş ve yükseköğretim alan öğrenci sayısındaki artış ve diğer zaruretler nedeniyle tercüme hareketi canlanmıştır. Bu doğrultuda Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni'nin kuruluşu Kaçar Dönemi'nde tercüme tarihi açısından önemli bir aşamadır.

2. Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuninin Kuruluşu

1870'lerin sonlarında Nâsirüddin Şah'ın emriyle Fransızcaya tamamen vakıf olan Muhammet Hasan Han-ı İtimadü's-saltane'nin nezaretinde “İdare-yi Ruznamecat-ı Devlet-i Aliyye ve Darü'l-tebâ'e-yi

Memalik-i Mahruse ve Darü'l-tercüme" kurulmuştur¹. Bu resmî kurum 1883'te "Vezaret-i Matbuat ve Darü'l-tercüme-yi Devleti"ye yükseltilmiştir. 1882 yılında bu işe görevlendirilen İtimadü's-saltane, 1896 yılındaki vefatına değin bu makamda kalmıştır [13, s. 38]. Bu sebeple Vezaret-i Matbuatın 14 Ekim 1883'te kurulmasından sonra şah tarafından Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni'nin kuruluş emri verilmiştir [10, s. 290]. Bundan önce Hariciye Vezaretinde Vezir Mirza Sait Han'ın altında birkaç şahıs mütercim olarak çalışmaktaydı. Ancak Mirza Sait Han'ın tercüme faaliyetlerine pek ehemmiyet vermediği belirtilmektedir. Neticede Darü'l-tercüme bizzat şahın emriyle 22 Ekim 1883'te açılmış [11, s. 291] ve her ne kadar hükümet tarafından tam olarak ödenmese de kurumun bütçesi aylık 100 tümen olarak belirlenmiş [11, s. 943], şahın talimatıyla devlet katındaki bütün tercümanlar bu yeni kurumda istihdam edilmiştir.

İtimadü's-saltane, matbuat veziri ve Darü'l-tercüme reisi olduğu yaklaşık 26 yıllık süre zarfında çok sayıda kıymetli eserin basımına önayak olmuştur. Kurumun daha önce kararlaştırılan bütçesinin tahsis edilmemesinden yakındığı mektubunda şaha "*Yılda 100 tümenden fazla bir para kendi cebimden harcamaktayım ve 10 yıldır bu karşılıksız vazifeyi icrayla yükümlüyüm lakin 1.000'den fazla kitap ve kitapçık bu süre zarfında hazırlamaya muvaffak oldum*" demektedir. Bu ifadeler İtimadü's-saltane'nin uhdesinde gerçekleştirilen işin büyüklüğüne işaret etmektedir.

İran devlet salnamelerinde Darü'l-tercüme ve Darü'l-matba'e'de 1863 ila 1896 yılları arasında görev alan memur ve mütercimlerin isimleri, tercüme dilleri ve milliyetlerinin yer aldığı listeler yayımlanmıştır [14, s. 55–54]. Söz konusu listelere göre 1873 ve 1879 yılları arasında yalnızca Fransızca, İngilizce, Rusça ve Almancadan Farsçaya tercüme yapılmıştır [14, s. 55–54 ve 2, s. 314–315]² ancak 1880 yılında Osmanlı Türkçesi ve Arapça da tercüme dillerinin arasına eklenmiştir. Bu değişiklikten sonra Arapça için üç Türkçe için ise bir yeni mütercim yani Mirza Muhammet Cafer istihdam edilmiştir. 1883 yılından sonra Arif Bey (Han) ismiyle bir mütercimin isminin de Osmanlı Türkçesi mütercimi olarak listeye eklendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu mütercimin isminin zikredilen tarihten 10 Şubat 1893'teki vefat tarihine kadar listede "Darü'l-tercümenin sabit

---

¹ İtimadü's-saltane bu bağlamda 13 Ocak 1884 tarihinde şunları yazmaktadır: "*Sabah erkenden Darü'l-tercüme'ye gittim. Yirmi iki cilt kitap tercüme edilmişti, şahın yanına götürdüm* (14, s. 155)." Bu not Darü'l-tercümenin çalışkanlığını göstermektedir zira söz konusu kurumun kuruluşundan henüz üç ay geçmemiştir ve çok sayıda eser tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

² Bazı mütercimlerin tek dilde bazılarının ise iki dilde birden tercüme yaptıkları belirtilmelidir.

mütercimi” unvanıyla yer aldığı görülmektedir. 1887’de Mirza Abdülresul ismiyle yeni bir Osmanlı Türkçesi mütercimi listeye eklenmiştir. Aynı yıl Arif Bey’in terfi aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı yıl listede kendisinden “Kâtip ve Matbuat Veziri İtimadü’s-saltane Bey’in her daim yanında bulunması icap eden hususi Osmanlı Türkçesi mütercimi” şeklinde bahsedilmektedir [14, s. 66]. Gene aynı yıl tercüme dilleri arasına Hintçenin eklendiği ve Ağa Seyit Hüseyin isminde bir mütercimın istihdam edildiği dikkat çekmektedir [14, s. 66]. 1890’da ise Osmanlı Türkçesi zümresinde Arif Bey’in yanında Mirza Cafer Karacadağı’nın ismiyle de karşılaşılmaktadır [14, s. 77].

1893’te Mirza Cafer Han’ın vefat ettiği ve yerine Rıza Kuli Han’ın “İngilizce ve Türkçe Mütercimi” unvanıyla istihdam edildiği not düşülmüştür. Dolayısıyla Arif Bey’in kadrolu mütercim olarak 1881 yılından 1892’ye kadar Darü’l-tercüme’de çalıştığı bu süre zarfında daireye yukarıda adı geçen diğer mütercimlerin katıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu liste her ne kadar Darü’l-tercüme Reisi İtimadü’s-saltane’nin vefat ettiği 1895 yılına kadar devam etse de bu üç yılda daha önce yeni mütercim olarak istihdam edildiği zikredilen Rıza Kuli Han dışında Osmanlı Türkçesi mütercimlerine ilişkin herhangi bir kayıt düşülmemiştir [14, s. 74–77].

3. Mehmet Arif İspanakçı Paşazade’nin Hayatı

Mehmet Arif’in hayatına ilişkin elde oldukça az bilgi bulunmaktadır. Tahran Melik Kütüphanesi’ndeki yazma eser kataloğu yazarlarından biri, eserlerinden birini tanıtırken ondan “Erzurumlu Hacı Muhammet Şerif Bey oğlu Mehmet Arif İspanakçı Paşazade” şeklinde bahsetmektedir [4, s. 462]. İran Devlet Salnameleri’nde kendisinden Arif Bey ve Arif Han olarak bahsedilmekte ve unvanı “Osmanlı Türkçesi Mütercimi” olarak geçmektedir [14, s. 68–74; 15, s. 58]. İtimadü’s-saltane de eserlerinde ondan “Kâtip ve Osmanlı Türkçesi Tercümanı Arif Han” olarak bahsetmektedir [12, s. 409]. Paşazade tercümelerinde kendini bazen “Kâtip ve Darü’l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni Mütercimi Mehmet Arif” bazen de “İspanakçı Paşazade namıyla maruf Erzurumlu Muhammet Şerif oğlu Mehmet Arif” [9, s. 595] şeklinde tanıtarak ana vatanı olan Osmanlı topraklarında İspanakçı Paşazade olarak tanındığına vurgu yapmıştır. Eserlerinden birinde kendisine ilişkin “Divanın kurulduğu yirmi dördüncü gün gelip çattı ve Hazreti Hüdavendigâr ata binip ava çıktı ve Kızılbaş elçiyi karşılamak için bu tarihin yazarı olan Mütercim Muhammed Arif’in mensubu olduğu ailenin en büyük cediti olan İspanakçı Paşazade lakaplı Hayrettin Çavuş Anadolu’ya gönderildi.” [8, s. 142] şeklinde bir not düşmüştür. Başka bir yerde de

“İspanakçızade Hayrettin Çavuş doğudan gelmiş ve kendiyile iki casus getirmiştir.” [8, s. 177] diye yazmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden Mehmet Arif’in aslen Osmanlı Türkü olduğu anlaşılabilir ancak ne zaman vatanını terk ederek İran’a geldiği bilinmemektedir. Farsçaya olan hâkimiyeti ve özellikle de Osmanlı Türkçesinden Farsçaya yaptığı tercümelerdeki kuvveti göz önüne alındığında onun Erzurum’da Farsça konuşulan bir muhitte yaşayarak Farsçayı ana dili seviyesinde öğrendiği bir başka deyişle “iki dilli” olduğu veyahut Darü’l-tercüme-yi Hassa-yi Humayunî’de görev almadan yıllar önce İran’da yaşayarak bu dili tam anlamıyla geliştirdiği ileri sürülebilir. Maalesef eserlerinin hiçbirinde bu konuya ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmadığından Farsçayı ne zaman ve nasıl hem de bu denli kusursuz yazacak derecede kavradığı Mehmet Arif’in hayatındaki belirsizliklerdendir. Ayrıca Caferiyan [8, s. 9-10], Mehmet Arif’in İran’da çalışmasına ve ikamet etmesine rağmen Türkiye’yi vatan bildiği ve kendini oraya ait hissettiğini, eski alışkanlıklarını koruduğunu, her ne kadar Şiiliği hak mezhebi olarak zikretse de Sünniliğe temayülü olduğunu belirtmektedir.

Mehmet Arif, 1882’den 1893 yılına kadar kâtip ve Darü’l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni mütercimi olarak hizmet etmiş ve 11 yıllık verimli bir faaliyetten sonra 10 Kasım 1893’te vefat etmiştir. İtimadü’s-saltane hatıratında onun vefatını “Dün gece yıllardır maiyetimde çalışan Arif Han Efendi öldü. Bir hayli müteessif oldum. Sabah darphaneye gittim sonra da Sadrazam’la mülakatım vardı. Efendinin son maaşını ise daire çalışanları arasında taksim ettim.” [10, s. 852]. Mehmet Arif tercüme bürosundaki 11 yıllık çalışmanın sonunda geriye pek çok tercüme ve telif eser bırakmıştır. Eserlerinden yalnızca iki tanesi basılmış olup geri kalanlar defterler hâlinde kalmıştır.

4. Eserleri

4.1. Basılmış Eserleri

4.1.1. İnkilabi’l-İslam Beyne’l-Havas ve’l-Avam

Şah İsmail’in hayatı, Sultan Selim’le yaptığı savaş ve 1499–1525 yılları arasında meydana gelen olayların anlatıldığı bir eser olup 1892’de müellif tarafından sonraları Farsçaya tercüme edilmiştir.

Bu eserden iki nüsha mevcuttur. İlki İsfahan Halk Kütüphanesinde yer almakta olup 631 varaktır. Kitabet tarihi 10 Muharrem 1309 (1892)’dur ve nüshanın kâtibi ise Muhammet Aşuri’dir. Diğer nüsha ise f/1634 katalog numarasıyla Millî Kütüphanede kayıtlıdır. Bu eser 1991 yılında Şehit Beheştî Üniversitesinde Şukuhu’s-sadat İrabi tarafından yüksek lisans tezi

olarak hazırlanmış, tashih edilmiş ancak basılmamıştır. Resul Caferyan tarafından basıma hazırlanan eser, 2000 yılında Kum'da Delil Yayınlarınca basılmıştır.

Müellif, kitabın girişinde Nâsırüddin Şah'a övgüde bulunduktan sonra şahın tarih kitapları okumaya olan merakından bahsetmiş ve Akkoyunluların çöküşü ve Safevilerin kuruluşunu ele alan kitapların yokluğundan söz açmış ve İtimadü's-saltane'nin bu konuda kendisine bir kitap yazmasına ilişkin önerisini aktarmıştır. Bu mevzuda Mehmet Arif [8, s. 40] aşağıdakileri yazmaktadır:

Bu tarihin yazımında maksat; Bayındırlar gibi büyük ve ihtişamlı bir hükûmetin dağılıp Safevi Şeyhiye Devleti'nin kuruluşu ve Müslüman olan sultanlar arasında baş gösteren düşmanlığı layığıyla anlatmaktır. Ayrıca Şah İsmail'in Lahican'da 1499 yılındaki hurucuna değin oyun ve tahsille geçirdiği süre zarfında Bayındır şehzade ve hanlarının makûs talihi kısaca anlatılmaya çalışılmıştır [7, s. 40].

Kitabın musahhahine göre müellifin eserin başlığında kullandığı “havas” ve “avam” kelimelerinden kastettiği “sünni” ve “şii”dir. Muhtemelen yazar kitabına “İnkilab-i'l-İslam” başlığını seçerek Safavilerin ortaya çıkışı ve Osmanlı-Safavi savaşıyla İslam dünyasında meydana gelen olumsuz değişime atıfta bulunmaktadır [8, s. 13]. Bu bağlamda Mehmet Arif [8, s. 286], Osmanlı-Safavi mücadelesine ilişkin şu yorumlarda bulunmaktadır:

Bu iki büyük hükümdarın müstebit tutumları ve dünyanın hâkimi olma arzusu, iki devletin fetih kuvvetini gerçek amacının dışına çıkarmış, İslam âleminde düşmanlığa yol açmış, büyük hasarlara sebebiyet vermiş ve İslam âlemini küçük ve hakir duruma düşürmüştür [7, s. 286].

Müellif kitabın sonunda İslam dünyasının hâlihazırdaki vaziyetini ele alarak Müslüman toplumların esef verici durumu ve sömürgeci devletlerin tedricen gerçekleştirdiği işgallerden duyduğu üzüntüyü belirtmektedir. Mehmet Arif, mevzubahis konunun devamında “Şark Meselesine” değinmiş, Avrupa'nın baskısı karşısından Osmanlı İmparatorluğu'nun çökeceğinden bahsetmiştir. Müellifin “gaipten bir el uzanıp bir şeyler yapmadığı” [8, s. 288] takdirde İslam dünyasının geleceğine dair hiç ümit beslememesi oldukça dikkate değerdir.

4.1.2. Coğrafya-yı Âlem-i İslam

Her ne kadar Mehmet Arif tercüman olarak bilinse de bu eseri telif etmiştir.¹ Söz konusu eser f/501 katalog numarasıyla Millî Kütüphanede kayıtlıdır [4, cilt 1/s. 1]. Katalogdaki bilgiye göre 1892’de müellif tarafından kitabet edilmiştir. Kitap dokuz bölümden ibarettir: 1. İslam Coğrafyasının Durumu, 2. İslam Âleminin Geçmişten Günümüze Durumu, 3. İslam Âleminin Siyasi Durumu, 4. İslam Âleminin Mezhebî Durumu, 5. Bazı İrfani Akımlar, Arifler ve Şeri Mezhepler, 6. İslam Âlimleri, 7. İslam Âleminde Yaygın Olan Bilim ve Fen Dalları, 8. İslam Âlemindeki Diller ve son olarak 9. İslam Âleminde İlim ve Edebiyat Dilleri.

Müellif yukarıdaki başlıklarda genellikle ansiklopedik bilgiler verirken zaman zaman konuya ilişkin kendi düşüncelerini de aktarmaktan geri durmamıştır. Örneğin irfani akımlar ve ariflerin anlatıldığı bölümde aşağıdaki yorumlarda bulunmaktadır:

Bu bölümü okunduğunda İslam âleminde 25 asli ve 178 yan tarikatın oluştuğu ortaya çıkacaktır ve arifler, söz konusu tarikatların ortaya çıkışını ‘et-Turuk ila'l-lahi bi-adedi enfâsi'l-halaik’ şeklindeki hadise bağlamaktadır. Ancak bu fakir onların dediğine itiraz edip şöyle demektedir: Hakka ulaşmanın yolu tekkelere gidip ney üfleyip ve def çalıp Allah Allah diyerek raks etmek ve dinin gerekli kıldıklarını terk edip bade içip raks etmek değildir. Allah’a ulaşmanın yolu dinin yap dediklerini yapmak ve yapma dediklerini yapmamaktan ibarettir, günaha sapsak değildir. Derviş ve arif, nefis ve şeytanın değil şeriatın dediklerini yapmak durumundadır [8, s. 75].

Yukarıdaki paragraf müellifin dinî ve mezhebî tutuculuğuna işaret etmektedir. Ayrıca eserin diğer bölümlerinde de yazarın bazı tartışmalı konulara değindiği görülmektedir ki bu onun dinî meselelerdeki bilgisini göstermektedir.

4.2. Basılmamış Eserleri

Mehmet Arif eserlerinin çoğunluğu henüz basılmamıştır. Aşağıda onun basılmayan eserleri sekiz başlık hâlinde sıralanmıştır.

---

¹ Bu eser, Sıdika Sultanifer tarafından tashih edilerek 1990 yılında Cihad-ı Daneşgahi Yayınlarınca basılmıştır.

4.2.1. Hülase-yi Ruznamecat-ı İstanbul

1884 yılında tercüme edilerek Nâsırüddin Şah'a sunulan bu küçük eserde Eylül 1884'ten itibaren muhtelif ülkelerdeki bazı hadiseler yer almaktadır. Söz konusu hadiseler arasında İran'a ilişkin pek çok haber de bulunmaktadır [4, cilt 4/s. 245; nüsha numarası f/1788].

4.2.2. Tercüman-ı Hakikat Gazetesinin Kapanmasına Vesile Olan Makale

Bu eser de 1884 yılında Farsçaya tercüme edilerek Nâsırüddin Şah'a sunulmuştur. Eserde İngilizlerin Mısır'daki askerî kuvvetlerini azaltması, bu uygulamanın gerekçesi ve bu iş için Mısır'a giden bir general hakkında bilgiler yer almaktadır [4, cilt 4/s. 248; nüsha numarası f/1791].

4.2.3. On Dört Risalelik Mecmua

Bu eser 1885 yılında tercüme-telif şeklinde kaleme alınmıştır. Eserin tek nüshası 11426 numarayla İsfahan Halk Kütüphanesinde yer almaktadır. Kitaptaki risalelerin başlıkları aşağıdaki gibidir:

a. İttılaat-ı Fenniye-yi Racibe Bağdat:¹ Mehmet Arif eserin girişinde “Bu eser, Bağdat vilayetinin coğrafya, etnografya ve tarihiyle ilgilidir. Berlin Anlaşması'ndan sonra Al-i Hazret Sultan'ın emri doğrultusunda adı geçen vilayetin yeniden inşa ve binası gerekli bir iş olarak bilinmiştir. Bu doğrultuda pek çok ilim ve fen sahibi şahıs mezkûr vilayette askerî ve siyasi vazifelerde bulunmuşlar ve hâlâ da bulunmaktadır.” şeklinde yazmıştır. Risale İstanbul'da çıkan *Tarik* gazetesinde yayımlanmıştır (İttılaat-ı Fenniye-yi Racibe Bağdat: 2). Söz konusu risale 107 sayfadan oluşmaktadır. Risale Mehmet Arif tarafından tercüme edildikten sonra İtimadü's-saltane'nin vasıtasıyla Nâsırüddin Şah'a takdim olunmuştur. Mütercim kitabın önsözünde eseri tercüme için seçmesinin sebebini “Devlet-i Ebed-Müddet-i Aliye-yi İran'ın muhtelif devirler boyunca Bağdat'taki maddi ve manevi nüfuzu ve adı geçen şehirle mezhebî ilişkisinin bugün o bölgenin sahibi olan Osmanlı Devleti'ne göre daha fazla ve öncelikli olduğu söylenebilir. Bu sebeple Allah'ın lütfuyla bu fakir adı geçen risaleyi tercümeğe teşebbüs etmiştir.” şeklinde açıklamaktadır.

---

¹ Yukarıda başlıkla İsfahan Halk Kütüphanesi Kataloğu'na kaydedilen eserin bir başka nüshası da Millî Kütüphanede “Coğrafya-yı Irak” başlığıyla mevcuttur ve 58 varaktır. Bir diğer nüsha ise Gülistan Sarayı Kütüphanesinde “Şehr-i Irak-ı Arap” başlığıyla yer almaktadır ki 1982 numara ile kaydedilen eser 180 sayfadır.

b. Coğrafya-yı Hartum ve Sudan: Ahmet Mithat Efendi tarafından yazılan bu risaleyi Mehmet Arif Farsçaya çevirmiştir.

c. Sahibu'l-gar fi'l-Merv: İstanbul'da yayınlanan Arapça el-İnsan dergisinde çıkan bu makale mütercim tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.

d. Zikr-i Ahval-ı Hükümrana-ı Horasan: Cevat Maksud'un aktardığına göre bu risale Abdurrahman Cami'nin *Herat Tarihi* başlıklı eserinin bir bölümünden aktarılmış olabilir [3, s. 355].

e. İmarat-i Saltanatı-yi Fehime-yi Rus

f. Vaz' Haliyye-yi Vilayet-i Halep u Bağdat u İran u Türkistan: Bu risale, muhtemelen Ceride-yi Havadis'te yayımlanan bir seyahatnamenin İran'a ilişkin bölümlerinin tercümesinden oluşmaktadır.

g. Tarih-i Karaçiyân: Kuliyan veya Karaçiyân Tarihi, iki bölümden oluşan bir risaledir. Birinci bölüm Ahmet Mithat Efendi tarafından Batı kaynakları kullanılarak tercüme-telif edilmiştir. Ahmet Mithat Efendi kısa bir girişten sonra yedi bölüm hâlinde Karaçi tarihini anlatmıştır.

Birinci bölüm adı geçen kavimdeki muhtelif isimler, ikinci bölüm Karaçilerin menşesi, üçüncü bölüm Karaçilerin ana vatandan ayrılması ve dağılması, dördüncü bölüm Karaçilerin nüfusuna ilişkin araştırmalar, beşinci bölüm Karaçilerin fiziki ve fitri hususiyetleri, altıncı bölüm Karaçilerin gelenek ve görenekleri ve son olarak yedinci bölümde ise Karaçilerin topraklarında Avrupalıların yaptıkları anlatılmaktadır.

Söz konusu risalenin ikinci bölümü ise bir nevi sonuç niteliğindedir ve Mehmet Arif tarafından eklendiği anlaşılmaktadır.

ğ. Ahval-i Madam Lavalt-i Feransevi: Ahmet Mithat Efendi'ye ait olan bu risalede güzel bir kadının yaptığı siyasi oyunlar anlatılmaktadır.

h. Mehadeat-ı Şayeste-yi Yek Zen: (Yılan ve Güzellik), Ahmet Mithat Efendinin Eserlerinden.

ı. Hüsn ve Aniyet: Doktor Behbay'a ait bir eserdir.

i. Amerika'da Yeni Bir Keşif: Bu eserde, Avrupalılar Amerika'ya

girmeden önce kıtadaki medeniyet unsurları anlatılmaktadır. Mehmet Arif bu eseri, gazetelerdeki muhtelif yazıları toplayıp tercüme ederek oluşturmuştur.

j. Kaimebank Tarihi

k. Yumurta Sanayi

l. Keyfiyat-i Fenniye ve Tarihce-yi Meşrubatü'l-kehliye

4.2.4. Sefername-yi Hive

Amerika vatandaşı Mister Magoman tarafından 1873'te İngilizce kaleme alınan eserde Rusların Hive'yi işgal etmesi anlatılmaktadır. Amerikan *Herald* gazetesinin muhabiri olan yazar, gazete tarafından bölgenin coğrafi özelliklerini öğrenmek, Rusların işgali hakkında bilgi toplamak ve doğrudan bölgeden haber almak üzere görevlendirilmiştir. Söz konusu eser ilk olarak Ahmet Mithat Efendi tarafından 1875'te İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiş ve basılmıştır. Akabinde Mehmet Arif Darü'l-tercüme'de Nâsirüddin Şah'ın siparişinden sonra İtimadü'l-saltane'nin gözetiminde eserin her iki cildini de Türkçeden Farsçaya tercüme etmiştir. Eserin birinci cildi 1886'da Farsçaya tercüme edilmiştir ve 222 varaktır. Eserin ikinci cildi 1887'de çıkmıştır ve 201 varaktır. Söz konusu tercümenin 407 varaklı bir başka nüshası bulunmaktadır ki iki cildin birleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu eserin bir başka nüshası da Millî Melik Kütüphanesinde yer almaktadır ve 383 sayfadır [4, cilt 3/s. 462, nüsha numarası 4085]. Cevad Maksud, İtimadüs-saltane'nin yazdığı *Ahbar-ı Tarihiyye-i Hitta-yı Harezmi* adlı esere yazılan bir zeyli ihtiva eden ve Hasan b. Ali tarafından tercüme edilen başka bir çeviriyi de zikretmiştir [3, s. 114–115].

4.2.5. Tarih-i Kaşgar

Bu eser Osmanlı Tophanesi defterdarlarından Mehmet Atıf Bey'e aittir. Yazar eserinde Kaşgar tarihine ilişkin bilgilerin yanında coğrafi bilgiler de vermiştir. Eserde özellikle Moğollar gibi Kaşgar'a hâkim olan hanedanlar, halk hakkında malumat, madenler ve tarım arazileri hakkında bilgiler mevcuttur. Mütercim de zaman zaman metne bazı bilgiler eklemiştir. Mehmet Arif bu eseri Nâsirüddin Şah'ın talimatıyla 1889'da Farsçaya tercüme etmiştir [5, cilt 4/s. 163-164, nüsha numarası f/1690].

4.2.6. Merkatü'z-zaman fi Ahval-i Selatin-i Al-i Osman

Bu eserin iki nüshası bulunmaktadır. Biri İsfahan Halk Kütüphanesinde 11418 ve diğeri ise Millî Kütüphanede f/1691 numarasıyla kayıtlıdır [5, cilt 4/s. 152–153]. Mehmet Arif, eserin girişinde tercümenin sebebini şu şekilde açıklamaktadır:

1887'de Al-i Hazret Nâsırüddin Şah'ın emriyle Kaşgar Tarihi'nin tercüme ve tashihine başladığım ve henüz mezkûr tarihin birinci cildini tamamlamadığım esnada İtimadü's-saltane 'Bugün Al-i Hazret Şehinşah'ın Osmanlı sultanlarının hayatı ve faaliyetleri hakkında bir kitap yazılmasını şifahi olarak buyurdu' deyince bu fakir hızlıca Kaşgar Tarihi'nin ilk cildinin müsveddelerini tamamladım ve Ağustos 1888'de bu eseri hazırlamaya koyuldum [3].

Akabinde müellif asıl gayesinin bütün Osmanlı padişahlarının hayat hikâyesini yazmak olduğunu bu sebeple dört ciltlik bir eser hazırlamayı tasarladığını belirtse de bu çalışmanın 595 sayfalık ilk cildini tamamlayabilmiştir. Kitabın sonuna Mehmet Arif, “Allah'ın yardımıyla Osmanlı tarihinin ilk cildi 8 Mart 1889 Cuma günü ‘Darü'l-hilafe-yi Nasırı'de’ tamamlandı. Allah'tan ümidim bu eserin diğer ciltlerini tamamlamayı da bu hakir kuluna müyesser eylesin. İspanakçızade ismiyle maruf Mehmet Arif Erzurumi” diye not düşmüştür.

4.2.7. Cihannüma

Kâtip Çelebi'nin (Hacı Kalfa) meşhur eserlerinden biridir. Tercüme tarihi tam olarak bilinmemektedir. Daneşpejuh eserin nüshalarından birinin Los Angeles Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Koleksiyonu'nda olduğunu belirtmektedir.¹ Eserin hacmine (39 varak) bakıldığında tercümenin eksik olduğu anlaşılmaktadır. Eserin tam tercümesinin Mehmet Arif tarafından yapıp yapılmadığı ise bilinmemektedir.

4.2.8. Kitab-ı Kenzü'l-mefatih der Bab-i Hutut

4.2.9. Bazı Diğer Çalışmalar (Kurasetu'l-me'a)

Kurasetu'l-me'a², Kaçar Dönemi'nde meşhur Kirmanlı edip, müverrih ve sefername yazarı Gulam Muhsin Efzalı'l-mülk'ün dört ciltlik

¹ Eserin yazma bir nüshası Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Kataloğu 12. ve 13. defterde (17) kayıtlıdır.

² Kursetu'l-me'a hakkında daha fazla bilgi için bakınız: [16, s. 112–117].

eseridir. Eserin kendisi Meclis Kütüphanesinde yer almaktadır. Bu kitapta Mehmet Arif'e ait aşağıdaki bazı tercüme ve risaleler bulunmaktadır:

- a. Osmanlı Bankası Kanunu'nun Tercümesi – (Sayfa 1292–1297)
- b. Meratü'l-menam-ı Nasiri (Der Halet-i Nevm) – (Sayfa 1355–1384)
- c. 1871 yılı Rusya Mali Tablosu – (Sayfa 1413–1418)
- d. Melik Kiyumers bin Bistûn-i Bavend'in Şeyh Mecdu'd-din Kiya Amuli Türbesinin Türbedarına Fermanı – (Sayfa 610–611)
- e. İran'ın Diğer Ülkelerle Yaptığı Ticarete İlişkin Lahiyeye – (Sayfa 1506–1511)
- f. Kanunname-yi Kuvve-yi Harbiye-yi Devlet-i Aliyye-yi İran (Sayfa 1392–1398)
- g. Osmanlı Devlet Protokolü (Vezirler) – (1538–1539)
- ğ. Anzeli'den Tahran ve Fars Körfezi'ne Yapılacak Demiryolu İçin Fabius Buvatal ile Yapılan Layiha – (Sayfa 1604–1611)
- h. Osmanlı Resmî Devlet Protokolünün Özet Tercümesi – (Sayfa 1632–1644)
- ı. Osmanlı Vezirleri Hiyerarşisi – (Sayfa 1537–1539)
- i. Emema Kalesi Haritası – (Sayfa 1162–1163)
- j. Levasan Emame Köyü Topografisi – (1130–1133)
- k. Hoy ve Kürdistan Bölgelerine İlişkin Kitapçığın Tercümesi – (Sayfa 1629–1641)
- l. Kufi Harfler – (Sayfa 1385–1386)
- m. Türkçe Birkaç Kelime Hakkında Tahkik – (Sayfa 611)
- n. 1883 Yılı Osmanlı Posta İdaresi Bütçe Özeti – (1497–1503)
- o. Sadrazam Mustafa Paşa ve Saruhan Emir Muhammet Kali Bey Eşi Ağası Arasındaki Anlaşma – (Sayfa 1652–1654).
- ö. Tütün İmtiyazı Kitapçığı – (Sayfa 1197–1272)¹
- p. Gülhane Fermanı'nın Tercümesi (Sayfa 1490–1497).

5. Mehmet Arif'in Tercüme ve Telifte İzlediği Yöntem

Mehmet Arif'in geriye bıraktığı eserler; telif, tercüme ve tercüme-telif olmak üzere üç başlıkta tasnif edilebilir. Osmanlı Türkçesinden yaptığı tercüme-lerde gazete haberlerinde yaptığı gibi hiçbir şekilde müdahale etmeden metni olduğu gibi Farsçaya tercüme etmiştir. Mehmet Arif'in

---

¹ İtimadü's-saltane ve Şeyh Mehdi Şemsu'l-ulema Kazvini ve Arif Han-ı Osmani ve diğer birkaç kişi bu eseri kaleme alarak Nâsirüddin Şah'a ithaf etmişlerdir.

tercüme dili oldukça akıcı, sade ve anlaşılmasızlıktan uzaktır. Bu durum, onun her iki dile de iyi derecede hâkim olduğunu göstermektedir. Ana dili Türkçe olduğundan kaynak dildeki metinleri anlamada sorun yaşamamaktaydı ayrıca Farsçaya olan hâkimiyeti ve Darü'l-tercüme gibi alanında seçilmiş mütercimlerin bulunduğu bir kurumda çalışması hedef dilde yaşayacağı her türden güçlüğü halletmesini de sağlamıştır.

Mehmet Arif, 11 yıl kadar daimî bir şekilde Darü'l-tercüme'de faaliyet göstermiştir. Eğer tercümelelerinde sorun veya eksiklik olsaydı işe başladığı ilk günlerde işinin ehli bir vezir olan İtimadü's-saltane tarafından görevinden alınırdı. Ancak tam tersi işe başladıktan birkaç yıl sonra terfi olarak İtimadü'l-saltane'nin hususi mütercimi olmuştur.

Mehmet Arif'in telif ettiği tek eser *Coğrafya-yi Âlem-i İslam* başlıklı kitaptır. Müellif, İslam dünyasının yaşadığı dönemdeki buhranı dikkate alarak söz konusu eseri yazmıştır. Bu eserde birkaç bölümde yazar, kısa ve öz bir şekilde kelime kalabalığına sebebiyet vermeksizin konuları ele almıştır. Söz konusu eserde İslam ülkelerinin sınırları, geçmişteki ve şimdiki durumları, dinî ve siyasi vaziyetleri ile İslam ülkelerindeki dil, edebiyat, bilim, teknik ve Müslümanlar arasındaki yaygın sosyal ve siyasi eğilimlerden bahsedilmiştir. Bu bağlamda kitabın musahhihi her ne kadar kitapta verilen bilgilerin muhtasar olarak aktarılsa da kitabın kapsam bakımından ansiklopedi niteliği taşıdığını belirtmektedir [7, s. 1].

Mehmet Arif'in eserlerinin büyük çoğunluğu “tercüme-telif” grubuna girmektedir. Müellifin bu türden eserlerin yazımında kendine has yöntem meydana getirdiği söylenebilir. Önce eseri kaynak dilden tercüme ettiği akabinde ise tercüme sırasında lüzum gördüğü yerlerde *İttelaat-ı Fenîyye-yi Racibe Bağdat* başlıklı eserinde görüldüğü şekilde “istirdat, tevzi ve izah” başlıkları altında kendi kanaatlerini bazen metnin içine yerleştirdiği bazen de haşiyelere yazdığı dikkati çekmektedir. Bazen de tercüme sırasında *İnkılabî'l-İslam ve Mirkatî'l-zaman* başlıklı eserinde görüldüğü şekilde Osmanlı Türkçesi¹ ve Farsça kaynaklara müracaat ederek o kaynaklardaki bilgileri de “tercüme ve terkip” ettiğine gene de lüzum gördüğü her yerde zikredilen başlıklar altında kendi düşüncelerini yazdığına şahit olunmaktadır.

Mehmet Arif, *Mirkatî'l Zaman*'ın mukaddimesinde “İtimadü's-saltane, Şahensah-ı Cihanmuta Hazretleri'nin, Osmanlı sultanlarının

---

¹ Mehmet Arif, *Mirkatî'l Zaman*'ın mukaddimesinin sonunda kullandığı kaynakları şu şekilde açıklamıştır: “Bu fakir, bu birkaç cümleyi Osmanlı, Harezmi, Selçuklu ve Kaşgar tarihlerinden; meşhur *Meşahir-i İslam* başlık eserden; *Kitab-ı Lügat-ı Tarihçe ve Coğrafya ve Menşur-i Sultan-i Selçuki*'den muhtelif bilgiler toplayarak oluşturduğum.” [8, s. 13-14].

biyografilerinin toplanarak bir kitap hâlinde hazırlanmasına ilişkin şifahi emrini tebliğ etmiştir.” diye yazmaktadır. Söz konusu eser incelendiğinde müellifin Osmanlı Türkçesinde kaleme alınmış muhtelif kaynakları kullanarak tercüme ve genişletme yoluna gitmek suretiyle kitabı meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen eserin bazı yerlerinde “istirdat” başlığı altında bahsi geçen konuya ilişkin kendi görüşlerini aktardığı olmuştur. Müellifin bazı istitratlarının ilmî olarak kitaptaki konudan daha değerli olduğu söylenmelidir. Zira söz konusu başlık altında yazılanlar onun kişisel araştırmaları neticesinde elde ettiği bilgilerden oluşmaktadır. Mehmet Arif bu başlıklar altında bazen konuyu tamamlayıcı bilgiler vermekte bazen de eleştiri veya açıklamada bulunmaktadır. Konunun öneminin anlaşılması adına müellifin bu türden eklemelerinin müstakil bir araştırma konusu olarak ele alınabileceği belirtilebilir. Mehmet Arif, *İnkılabî'l-İslam*'da tercüme ve telifte takip ettiği metoda ilişkin aşağıdaki bilgileri vermektedir:

Bazı bölümlere bakıldığında her ne kadar bu eserdeki bilgileri toplayıp yazmak benim için oldukça zor olduysa da kendimi sorumlu hissettiğim için bu kıymetli emri kabul ettim ve ileride adı geçen kaynaklardan yararlanarak bu kitabı meydana getirdim. Adını İnkılap fi'l İslam beyn'il Havas ve el-Avam koydum. Başkalarından alıntı yaptığım ve kendimden herhangi bir şey eklediğim için kıymetli okurlardan beni, metindeki kusur ve eksikliklerden dolayı mazur görmesini rica ediyorum zira bunlar kaynaklardan aktarılan hususlardır [8, p. 103].

Bu nedenle kitap kaynaklar ışığında muhtelif bilgileri nakil ve bir araya getirme yoluyla hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra müellif, kendi düşüncelerini aktarmak istediğinde ise istitrat yazma yoluna gittiği kitabın pek çok yerindeki “tevzi, izah ve istitrat” başlıklarından anlaşılmaktadır. Örneğin Mehmet Arif, 1514 yılındaki hadiseleri *Münşeât*'tan naklettiği bölümde, İslam mücahitlerinin kafir askerlerine hücumundan önceki gece muvaffakiyet için Fetih suresi ve bazı duaları okuduklarını anlattığı kısımda, oldukça ilginç bir istirdat kaleme almıştır [8, s. 103].

Sonuç

Mehmet Arif'in Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Humayuni'deki 11 yıllık çalışmalarına ana hatlarıyla göz atıldığında onun Nâsırüddin Şah döneminin son yıllarındaki en velut mütercimlerden biri olduğu açıkça söylenebilir. Darü'l-tercüme'de çalışmaya başladığı ilk günlerde diğer mütercimler gibi çoğunlukla şahı bilgilendirmek üzere gazete haberlerini

çevirmekle vazifeli olsa da çok geçmeden gösterdiği kabiliyetle şah ve ilgili vezirin dikkatini çekmiştir. Öyle ki matbuat veziri ondan “Kâtip ve Matbuat Veziri İtimadü’s-saltane Bey’in her daim yanında bulunması icap eden hususi Osmanlı Türkçesi mütercimi” olarak bahsetmektedir. Nitekim şah ve matbuat veziri tarafından kendisinden pek çok defa muhtelif kitapların tercümesi istenmiştir. O da iştiyak ve gayretle tercüme-telif pek çok eser kaleme almıştır. Mehmet Arif’ten geriye kalan eserler Nâsırüddin Şah dönemindeki kültür faaliyetlerinin bir boyutunu oluşturmaktadır. Bazı eserlerinin önsözünde değindiği hususlar onun tercüme işini idari bir vazife olarak görmediğini, tercüme faaliyetine kendinden geriye eser bırakacak değerli bir uğraş olarak baktığı açıkça görülmektedir. Nitekim bu doğrultuda aşağıdaki satırları kaleme almıştır:

Mütercimın vazıfesi yalnızca bazı yabancı gazetelerdeki haberleri tercüme etmek değildir. Mütercimın asıl vazıfesinin devlet, millet ve memleketin müstefit ve tefeyyüz olacağı muhtelif ülkelerin kütüphanelerinde yer alan faydalı kitap ve ilmî-siyasi risaleleri tercüme etmek olduğu söylenebilir ki böylelikle mütercim kıyamete kadar hayırla yâd edilmiş olunur [8, s. 1].

Bu düşünceyle hareket eden Mehmet Arif, kendisine tevdi edilen resmî işlerden fırsat buldukça birbirinden değerli tercüme-telif eserler kaleme almaya uğraşmıştır. Onun Darü’l-tercüme’de istihdam edilmesinden sonra Osmanlı Türkçesinden Farsçaya tercüme işi ciddi bir şekilde başlamış ve çok geçmeden diğer diller gibi Osmanlı Türkçesinden tercüme belirlili bir plan ve program doğrultusunda ele alınmıştır. Mehmet Arif kuşkusuz Nâsırüddin Şah döneminin en verimli ve faal tercümanlarından biridir. Onun çabaları sayesinde Darü’l-tercüme-yi Hassa-yi Humayunî’de Osmanlı Türkçesinden Farsçaya yapılan tercüme çalışmaları kurumsallaşmıştır.

KAYNAKLAR

1. Ademiyet F., *Emir Kebir ve İran*. Harezmi Yayınları, Tahran, 1355.
2. Beyani, H., *Pencah sal tarih-i İran der devre-i Nasiri*, Elm Yayınları, Tahran, 1375.
3. *Fihrist-i nushaha-yi hattı-yi kütüphane-yi umumi-yi isfahan*, (Haz. Cevat Maksud). Vizaret-i Ferheng ü Hüner, Tahran, 1349.
4. *Fihrist-i nushaha-yi hattı-yi kütüphane-yi millî*, (Haz. Seyyid Abdullah Envar), Vizaret-i Ferheng ü Hüner, Tahran, 1352.
5. *Fihrist-i nushaha-yi hattı-yi kütüphane-yi millî-yi melik*, (Haz. İrec Avşar ve Muhammed Taki-i Daniş Pejuh), Tahran, 1361.
6. Haşimi P. A., “Tercüme-yi Farsi der devre-yi Meşrute”, *Danışname-i Cihan-i İslam*, 1382, c.7, s. 50–66.
7. İspanakçı Paşazade M. A., *Coğrafya-yi alem-i İslam*, (Haz. Sıdika Sultanifer), Neşr-i Danişgahi, Tahran, 1369.

8. Ispanakçı Paşazade M. A., *İnkılâpî'l İslam beynil havas ve el avam*, (Haz. Resul Caferiyan), Delik Yayınları, Kum, 1379.
9. Ispanakçı Paşazade M. A., *Mirkati'l Zaman*, Yazma No. 11417, Ferheng-i İsfahan Kütüphanesi.
10. İtimadu's-saltane M. H. H., *Rûznâme-i Hatırat-ı İ'timadu's Saltana*, (Haz. İrec Avşar), Emir Kebir Yayınları, Tahran, 1345.
11. İtimadu's-saltane, M. H. H., *Yaddaştıha-ye İ'timadu's Saltane*, (Haz. Seyfullah Vahidniya), Abi Yayınları, Tahran, 1345.
12. İtimadu's-saltane M. H. H., *Matla'u'l şemp*. c. I–III, Sazman-ı İntişarat ve Amuzeş-i İnkılap-ı İslami, Tahran, 1355.
13. Kâsimî, P. F., *Meşahir-i matbuat-ı İran* (c. I., Muhammed Hasan Han İtimadu's Saltane), Vizatet-i Ferheng ve İrşat, Tahran, 1379.
14. Kâsimî, P. F., *Sergüzeşt-i matbuat-ı İran* (Ruzigar-i Muhammed Şah ve Nâsirüddin Şah), Vizaret-i Ferheng ve İrşat, Tahran, 1380.
15. Mahbubi-yi Erdekani, H., *Tarih-i muassasat-ı temeddüni-i cedid der İran*, İntişarat-ı Danişgah-i Tahran, Tahran, 1370.
16. Sadri, M., “Kurasetu'l-me'a”, *Kitab-ı Mah-ı Tarih ve Coğrafya*, 1389, S. 152, s. 112–117.
17. Afzalu'l Mülk. *Kerase El Me'a*. Meclis Kütüphanesi Yazması, No. 9450, 9451, 9452.

Diğer Kaynaklar

- Fihrist-i kitap hayi hattı-i kütüphane-yi meclis-i şura-i İslamî*, No. 2, (Haz. Muhammed Taki-i Daniş Pejuh ve Bahaeddin Ali Envari), İntişarat-ı Meclip, Tahran, 1359.
- Fihrist-i nushaha-yi hattı-yi kütüphane-yi merkezi-yi danişgah-i Tahran*. C. I–XVII. (Haz. Muhammed Taki Daniş Pejuh), Danişgah-i Tahran, Tahran, 1330-1364.
- Kiyanfer, C., “Nehzet-i tercüme ve Darü'l-fünun”, *Peyk-i Nur Dergisi*, 1384, s. 88–99.
- Mirza Muhib Ali Han Nazımu'l Mülk-i Merendi-i Yelanlu, *Mecmua-i resayil ve levayih-i tehdid-i hudud-i İran ve Osmanî / 907-1309 Kamerî*, (Haz. Nasrullah Salihi), Tahran, 1395.
- Mirza Muhib Ali Han Nazımul Mülk-i Merendi-yi Yelanlu, *Mulahazat ve muhakimat (do layiha der tehdid-i hudud-i İran ve Osmanî / 1292 Kamerî)*, (Haz. Nasrullah Salihi), Tahran, 1396.
- Neşriye-i Nushaha-yi Hhattı-i Kütüphane-yi Merkezi ve Merkez-i Esnad-i Danişgah-ı Tehran*, I. ve II. Kitaplar, (Haz. Muhammed Taki Daniş Pejuh ve İsmail Hakimi), İntişarat-ı Danişgah-ı Tehran, Tahran, 1362.

Андатпа

Өртүрлі тілдерден парсы тіліне аударма ісі Каджар әулетінің билікке келген алғашқы кезеңдерінде жақсы қолға алынған болатын. Иран билігіне Насырүддин Шахтың (1848–1895) келуімен, әсіресе Дуру-ль-фюнун құрылғаннан соң аударма ісі нақты жолға қойыла бастады. Осыған орай *Итимад ас-Салтана билік басына келген жылдары (1985) «Дуру-ль-тержүме-йи Хасса-йи Хумаюни»* (Аударма мекемесі) құрылып бірнеше тілді меңгерген мамандар осы орталықта қызмет етті. Артынша парсы тіліне аудару үшін таңдалған тілдердің бірі Осман түрікшесі болды. Осыған байланысты *Итимад ас-Салтана*, Дуру-ль-тержүменің жоғары дәрежеде аударылуы үшін Осман түрікшесін жақсы білетін аудармашылар алдыртты. Солардың бірі

Мехмет Ариф Ыспанақчы Пашазаде болды. Пашазаде, Насырүддин Шах кезеңінде Дуру-ль-тержүмеде (аударма мекемесінде) әрі хатшы әрі аудармашы бола жүріп түрікшеден парсышаға көптеген шығармаларды аударды. Пашазадениң екі тілді жетік білетіндігі аудармаларынан байқалатын оның аудармаларында анық, түсінікті және карапайым тіл қолданылғанын көреміз. Аудармашы мәлімдеме түріндегі аудармаларында түпнұсқаға толықтай сүйенсе, кітаптарында жиі-жиі өзінің көзқарастарын енгізіп отырады. Пашазадениң бұл аудармаларының біршамасы жарық көрді, біршамасы да жарияланбастан қолжазба түрінде сақталып қалды. Пашазадениң жасаған аудармалары талдауға тұрарлық деуге болады. Соған қарамастан бұл тақырыпқа байланысты ешқандай зерттеу жұмысы жүргізілмеген. Бұл мақалада Насырүддин Шах кезеңіндегі Осман түрікшесінен парсышаға жасалған аудармаларға қысқаша тоқталып, одан соң Пашазаде және оның шығармалары таныстырылады.

Кілт сөздер: Аударма, Осман түрікшесі, Каджарлар, Мехмет Ариф Ыспанақчы Пашазаде, Насырүддин Шах кезеңі.

(Н. Салихи. Насырүддин Шах дәуіріндегі Осман тілінен парсы тіліне жасалған аудармалар: Мехмет Ариф Ыспанақчы Пашазаде және оның аудармалары)

Аннотация

В первый период правления Качаров серьезно относились к переводам с разных языков на персидский язык. После прихода на работу Насируддин Шаха (1848–1895) и особенно после основания Дарульфюнуна переводческое движение начало серьезно развиваться. В этом направлении под председательством Итимадусалтане (1885) была основана «Дарю'л-Чевир-йи Хасса-йи Хумаюни», и в ней были задействованы переводчики, владеющие несколькими языками. Впоследствии одним из языков, выбранных для перевода на персидский, стал османский язык. Итимадусалтане принимала переводчиков, хорошо знавших османский язык, одним из которых был Мехмет Ариф Испанақчи Пашазаде. Пашазаде работал писцом и переводчиком в «Дарю'л-Чевир-йи Хасса-йи Хумаюни» во время правления Насируддин-шаха и перевел многие произведения с турецкого на персидский язык. Из его переводов следует, что Пашазаде хорошо знал оба языка, и он написал работы, включая авторские произведения, переводы. В переводах и авторских произведениях он использовал ясный, понятный и простой язык. Хотя он был полностью верен оригинальному тексту в своих переводах новостей, он иногда отражал свои личные взгляды в переводах произведений. Некоторые переводы Пашазаде были опубликованы, а некоторые сохранились в виде рукописей. Переводы Пашазаде заслуживают изучения с разных сторон, однако исследования в указанном направлении не проводились. В данной статье после краткого упоминания о динамике переводов с османского языка на персидский язык во время правления Насируддин-шаха, также представлена информация о Пашазаде и проведен обзор его переводов.

Ключевые слова: перевод, османский язык, Качары, Мехмет Ариф Испанақчи Пашазаде, период Насируддин-шаха.

(Н. Салихи. Переводы с османского на персидский во времена Насируддин-Шаха: Мехмет Ариф Испанақчи Пашазаде и его переводы)